

О. Р. МАЗУРКЕВИЧ
(Київ)

Г. С. Сковорода — учитель поетики

Діяльність, творча спадщина Г. С. Сковорода — видатного українського письменника, філософа, педагога, просвітителя-гуманіста XVIII століття — широка і багатогранна. Спільну мету досліджень усіх її граней становить здійснення поставленого В. І. Леніним завдання — з'ясувати, хто був Сковорода, яке його значення в історії культури російського й українського народів.

Серед багатьох проблем, пов'язаних із вивченням спадщини Г. С. Сковорода, увагу дослідників історії школи привертають його літературно-педагогічна діяльність і методичні погляди. У теоретичних трактатах, художніх творах та епістолярній спадщині Г. С. Сковорода значне місце займає проблема літературної освіти й виховання.

Кожен справді великий художник і мислитель — письменник, митець, учений, — дбаючи про виховання молодого покоління, надає особливого значення літературі як навчальному предметові, як «підручникові життя». О. Пушкін і М. Гоголь, В. Белінський і О. Герцен, М. Чернишевський і М. Добролюбов, М. Некрасов і Т. Шевченко, Л. Толстой і А. Чехов, І. Франко і Панас Мирний, М. Коцюбинський і Леся Українка, В. Короленко і М. Горький залишили нам не тільки багату літературу, а й педагогічну спадщину. Дехто з них і сам учителював.

Оцінюючи «просвітительський» характер «спадщини» 60-х років XIX ст., В. І. Ленін у статті «Від якої спадщини ми відмовляємось?» (1897) відзначив, що серед основних заслуг прогресивних діячів того часу є «характерна риса, спільна всім російським просвітителям, — палкий захист освіти» (1; 496)¹. Визначивши й інші дві основні риси — «палка ворожість до кріпосного права і до всіх його породжень» і «обстоювання інтересів народних мас», В. І. Ленін далі підсумовував: «Є не мало в Росії письменників, які за своїми поглядами підходять під зазначені риси... Коли в світогляді письменника є зазначені риси, завжди і всі визнають, що він «зберіг традиції 60-х років...» (1; 496—497).

Цією ленінською настановою ми керуємося і при оцінці діяльності попередників просвітительства 60-х і наступних років, звичайно, зважаючи на історичні обставини, суспільні умови й соціальну структуру на кожному етапі.

Палкий захист освіти виявляється і в самій художній літературі, і в безпосередній громадсько-педагогічній діяльності прогресивних її представників, які дбали про те, щоб не тільки їхні твори, а й уся справжня література якнайповніше і найдоцільніше використовувалася для виховання дітей, молоді, всіх поколінь народу.

Піклування це виявлялося в конкретних ділах. На підтвердження маємо чимало прикладів з російської літератури. М. Ломоносов створював підручники. О. Пушкін писав для дітей. М. Гоголь викладав словесність. М. Некрасов оспівав школяра і вчителя. М. Ушинський писав художні твори для «Родного слова» і «Детского мира». Л. Толстой ство-

¹ Перша цифра означає порядковий номер джерела у списку цитованої літератури, друга — сторінку.

рив Яснополянську народну школу. І. Тургенєв дбав про освіту трудівників. А. Чехов уболівав про долю вчителя. О. Короленко підніс образ учителя до ідеалу. М. Горький став найближчим другом А. Макаренка.

Подібні факти є і в українській літературі. Т. Шевченко створив і поширював буквар, а в художніх творах возвеличив народного вчителя. І. Франко й П. Грабовський оспівали життєвий подвиг учителя. М. Коцюбинський і С. Васильченко утвердили цей подвиг власним життям і творами. Леся Українка піднесла його «на крилах пісні» і втілила в підручнику, шкільних образках та в зворушливій дружбі з учителями.

І в літературах братніх народів спостерігаємо подібні явища. Я. Гегебашвілі писав твори для шкільних підручників. Якуб Колас видав читанку і методику. Кожен народ має своїх просвітителів — педагогів, філософів, письменників. У зарубіжній літературі педагогічними поглядами й учительською діяльністю відомі Й. Гете, А. Міцкевич, Ж. Руссо, Е. Золя, Р. Роллан...

Істинно народне просвітительство стало традицією і для радянських класиків. В. Брюсов працював серед перших будівників радянської школи — в Наркоматі освіти, створеному В. І. Леніним. В. Маяковський віддав значну долю свого таланту дітям. О. Фадєєв у «Молодій гвардії» показав усьому світові могутність радянської системи виховання, подвиг школи, велич учителя, перед яким людство в шанобі «шапку знімає». М. Рильський тривалий час учительював, викладаючи українську мову й літературу, поетично славив радянського педагога, з трибуни вчительських з'їздів і педагогічної преси звертався до нього з полум'яним словом друга-побратима. П. Тичина увічнив образ учительки Серафими Морачевської. Він же оспівав і просвітительське подвижництво Г. С. Сковороди (10; 8—9), осяяного «думкою новою» (11; 73—74).

* * *

Григорій Сковорода був видатним педагогом-просвітителем свого часу. Це визнавали ще в дореволюційну пору широка прогресивна громадськість, демократичні кола працівників народної освіти та педагогічної науки.

Так, у третьому томі критичного покажчика книг для народного й дитячого читання «Що читати народові?», складеного вчителями Харківської недільної школи Х. Д. Алчевської, міститься яскрава й смілива оцінка Г. С. Сковороди. В опублікованому тут відгуку на друге видання Харківського товариства грамотності «Г. С. Сковорода. Біографічний нарис» (М., 1899) говориться про нього як про істинно народного просвітителя свого часу:

«Г. С. Сковорода був... народний учитель у найширшому змісті цього слова. Він безпосередньо, в постійному єднанні з народом учив його тому, що найпотрібніше ...учив його моральності. Народові ж залишив він у спадщину і свої «псалми», які довго виспівували сліпі кобзарі й лірники» (16; 274).

Вітаючи публікацію вибраних місць з творів Г. С. Сковороди «в віршах і прозі», посібник харківських учителів школи Х. Д. Алчевської вважав це «і цікавим і повчальним», таким, що «справляє дуже благоприємне враження» і становить велику цінність: його «педагогічне значення — поза всіляким сумнівом». Саме цим мотивувалась корисність книжки — «рекомендувати її читачам з народу можна й треба» (16; 274).

Трохи раніше, у грудні 1894 року, «Журнал министерства народного просвещения» з нагоди виходу в Харкові ювілейного видання «Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем», опублікував статтю Л. Майкова, в якій про видатного українського філософа говорилося:

«Справді, це був один з найчудовіших російських людей свого часу, особа настільки ж обдарована, наскільки й оригінальна. Син простого козака, що на собі пізнав трухлявину схоластичної освіти, цілковитий бідняк і за обставинами свого життя, і за принципом, Сковорода вже однією силою свого морального впливу зробився дуже видатною людиною серед своїх сучасників і співвітчизників. За своїми здібностями, розумом і знаннями він, безсумнівно, легко міг би вийти в люди, і не можна сказати, щоб йому не траплялось зручної до того нагоди. Та він якось не вживався з усталеними формами суспільного ладу: педагог, він не міг утриматися в жодній школі, куди його запрошували; людина суворого життя, майже аскет, він не йшов у монастир і до монашеського побуту ставився навіть негативно. Його обурював той низький рівень, на якому стояло тодішнє суспільство в своєму розумовому і моральному розвитку... «Відчувши смак до свободи від суєтностей і пристрастей життєвських» (як висловився найулюбленіший з його учнів), Сковорода рано відкинув усякі спокуси, честолюбство й обмежив до краю свої матеріальні потреби — зате створив собі зовсім особливий рід діяльності... Сковорода повчав живим словом і писаннями. Не всі, звичайно, хто слухав його, розуміли його проповідь до кінця, але кожен брав з неї, що міг, і вже в тому знаходив собі задоволення. Щоб там не було, мандрівний учитель користувався загальною повагою в ріднім краї» (4; 421—422).

Тоді ж відзначалося, що видання Д. І. Багалія вперше відкрило можливості ґрунтовного, документального вивчення Сковороди, і в зв'язку з цим визнавалася «безсумнівна й важлива заслуга Харківського історико-філологічного товариства» (4; 424).

Звичайно, тодішнім дослідникам спадщини Сковороди, яка після першої спроби наукового видання вибраних творів, здійсненого в 1861 році І. Т. Лисенковим, згодом була в далеко ще не повному зібранні опублікована наприкінці XIX ст., виявилось не під силу розгорнути всебічне вивчення цих скарбів мислення і художньої творчості, надбань теорії і людського досвіду.

З наступним виданням творів Сковороди, яке почав здійснювати в 1912 році В. Д. Бонч-Бруевич (перший том), база для дослідження розширювалася, та все ж залишалася недостатньою, умови — несприятливими.

Реакційні сили самодержавної Росії всіляко переслідували будь-яку спробу вивчення і популяризації творчості ворожого і небезпечного для них поета-філософа, а офіційні власті забороняли його волелюбне слово, вилучали книги з продажу. Особливо докладали зусиль до цієї чорної справи чиновники з царського міністерства так званої народної освіти. Уже в наш час, 1926 року, в Полтавському історичному архіві, в його фонді 1-ої полтавської хлоп'ячої гімназії, було знайдено розпорядження цього міністерства від 31 грудня 1853 року Київському генерал-губернаторові про виконання «височайшого повеління», «монаршої волі» на вимогу «святійшого синоду» — вилучити з продажу виданий тоді в Києві твір Сковороди «Брань архистратига Михаїла с сатаною».

Доцільно навести цей документ дослівно ²:

Министерство
Народного Просвещения
Канцелярія Министра
13 декабря 1853 г.
№ 2587

Господину Исправляющему должность Киевскаго Военнаго, Подольскаго и Волинскаго
Генерал-Губернатора, Управляющему Киевскимъ Учебнымъ Округомъ.

О книгах «Библейско-Біографическій словарь» и «Брань Архистратига Михаїла с сатаною».

² Тут і далі з технічних причин давній знак ъ замінюється літерою е (з російського алфавіту).

В неофіційній частині №№ 11 і 12 Київських Губернських Ведомостей текущего года помещены были объявления о продающихся въ книжныхъ магазинахъ Степана Липкова, в Києве, книгахъ, между которыми значатся: Библейско-Біографический словарь Яцкевича и Благовещенского и Брань Архистратига Михаила с сатаною.

По заключенію Святейшего Синода о сихъ книгахъ, последовало в 20-й день сего Декабря высочайшее повеленіе:

- а) объявленій о продаже сихъ книгъ впредь не допускать и
  - б) книжку: «Брань Архистратига Михаила с сатаною» вовсе изъять из продажи.
- Уведомляя Ваше Сіятельство о сей монаршей воле, для 1-го пункта оной къ надлежащему, наблюденію по цензуре ввереннаго Вам, Милостивый Государю, Округа, имею честь присовокупить, что сіе высочайшее повеленіе сообщено и Министру Внутреннихъ дель, для изъятія изъ продажи брошюры «Брань Архистратига Михаила с сатаною».

Подлинное подписали:
Товарищ Министра Народного Просвещенія
Управляющій канцелярією

А. Норовъ
А. Берте³.

Тільки за радянського часу на основі марксистсько-ленінської методології з'явилася цілковита можливість глибоко дослідити всі грані творчості й діяльності Г. С. Сковороди за найбільш повними й достовірними публікаціями текстів.

Саме на таке всебічне вивчення спадщини Сковороди спрямовував радянських учених В. І. Ленін, з ініціативи і згоди якого 30 липня 1918 р. було схвалено постановою Ради Народних Комісарів РРФСР список «пам'ятників видатних діячів соціалізму, революції та ін.», де серед філософів і вчених першим значився Сковорода, поряд з Ломоносовим (2; 475). Як згадує В. Д. Бонч-Бруевич у зв'язку із затвердженням цього списку В. І. Ленін сказав йому: «Коли прийде час ставити пам'ятник Сковороді, то Ви повинні виступити і з'ясувати народові, хто був Сковорода, яке значення він має для життя російського і українського народів» (6; 206).

Відтоді з'явилося багато досліджень про Сковороду, що спираються на наукові публікації текстів майже всіх відомих його творів, виданих у двох томах (3; I, II). Серед них були й спроби з'ясувати гуманістичне спрямування та життєву основу шкільного курсу словесності в поглядах і учительській практиці Г. С. Сковороди (7; 54—68).

Та все ж це тільки початок. Прагнучи далі продовжити дослідження мало ще освітленої грані творчого мислення і практичної діяльності Г. С. Сковороди — саме літературно-педагогічної — зосереджуємо тут увагу на проблемі: література як предмет навчання і засіб виховання в учительській діяльності і методичних поглядах видатного письменника і мислителя. З кола питань, що стосуються цієї проблеми, виділимо тут лише одне: Сковорода — учитель поезії і мандрівний педагог-літератор.

В окремій статті маємо розглянути проблеми літературної освіти і виховання у творчій спадщині письменника.

* * *

Словесність була фаховим предметом Г. С. Сковороди і в роки навчання, і протягом усієї педагогічної діяльності. За свідченням першого й найдостовірнішого його біографа, учня і друга — М. І. Ковалинського («Жизнь Григорія Сковороды. Писана 1794 года в древнем вкусе»), вже на сьомому році від народження Сковорода «приметен был склонностію» до читання, хистом до музики, «охотою к наукам и твердостію духа» (3; II, 488).

Інтерес до словесності як науки поступово зростав у Сковороди протягом майже десятилітнього навчання в Києві, коли спершу він «по охоте» був відданий в Київську академію — «училище славившееся тогда науками» (1738—1741), де «скоро превзошел сверстников своих успехами и похвалами» (3; II, 489), а згодом знову повернений на навчання

³ Науковий збірник за рік 1926, Записки українського народного товариства в Києві, том XXI, ДВУ, 1926, стор. 175—176.

в академію (1744—1750), де «круг наук» виявився для нього «недостаточним» (там же).

Під час закордонної подорожі з російською місією в Угорщині, а також у Відні, Афінах, Презбурзі Г. С. Сковорода здобув «новыя познанія» (3; II, 490).

Після повернення на батьківщину, сформований уже на рівні тогочасної прогресивної світової науки, «наполнен ученостію, сведениями, знаніями, но с пустым карманом, в крайнем недостатке всего нужнейшаго» (там же), вчений і поет, скориставшись доброю нагодою, стає вчителем словесності. «Скоро открылось место учителя поэзии в Переяславле, куда он и отправился...», — свідчить біограф (там же). В процесі викладання він і створив у Переяславі (нині Переяслав-Хмельницький) свій, цілком оригінальний, теоретичний курс і методичний його супровід з навчальної словесності. Хоча рукопису цієї надзвичайно важливої з погляду історії становлення і розвитку методики літератури на Україні праці досі не знайдено, та вже сам факт її появи, роль і місце в цьому процесі історія визначає чітко й незаперечно. М. І. Ковалинський стверджує, що в Переяславському колегіумі «Сковорода, имея основательнее и обширнее знания в науках, нежели каковыя тогда были в училищах провинциальных, написал рассуждение о поэзии и руководство к искусству оной...» (там же, підкр. наше. — О. М.).

Теоретичні висновки і методичне керівництво до вивчення мистецтва поезії, що становили основу шкільного курсу словесності, у Сковороди були такими прогресивними, зрілими й новаторськими, що одразу викликали шалений опір з боку тодішніх реакційних ідеологів — охоронців «благоденствія». Посібник Сковороди ще в рукописі зазнав переслідувань. Він був написаний настільки сміливо, наперекір догматам, новим способом, що владика-єпископ робив усе, щоб не допустити таку «крамолу» до вжитку в школі. Узрівши невідповідність посібника «попередньому старому звичаю» — насаджуваний зверху схоластичній шкільній програмі, єпископ повелів Сковороді змінити його курс і викладати за тодішнім звичайним способом навчання. Та ніякі погрози й переслідування не збили з позицій раннього провісника демократичного напрямку становлення майбутньої методики літератури. І хоча текст посібника Сковороди, фактично забракований, як і лекції його з теорії та методики літератури в Переяславському колегіумі, досі не знайдений і, очевидно, не зберігся, свідчення М. І. Ковалинського досить яскраво й переконливо розкривають і цей дуже важливий бік діяльності великого світоча своєї доби. При відсутності першоджерела документальність таких тверджень особливо важлива — і тому ми знову звертаємось до автора першого життєпису Григорія Сковороди. «Рассуждение о поэзии и руководство к искусству оной», як умовно назвав його М. І. Ковалинський, було, за його ж свідченням, написано «так новим образом, что епископу показалось странным и несообразным прежнему старинному обычаю» (3; II, 490). Коли ж, мужньо ставши супроти наказу єпископа «перемени и преподавать по тогдашнему обыкновенному образу ученія», педагог не відступив від проголошених принципів і переконань, «єпископ требовал от него письменного ответа образом судебным через консисторию, для чего он не выполнил повеленія» (там же). Та за всіх умов і на всіх етапах результат був один:

«Сковорода, уверен будучи в знаніи своем и точности дела сего, не согласился переменить и отставить написанныя им правила для поэзии, которыя были простее и вразумительнее для учащихся, да и совсем новое и точное понятие давали об оной... Сковорода ответственвал, что он полагается на суд всех знатоков в том, что рассуждение его о поэзии и руководство, написанное им, есть правильное и основанное на природе его искусства. При том в объясненіи прибавил латинскую пословицу:

Alia res sceptrum, alia plectrum, то есть: иное дело — пастырській жезл, а иное пастушья свирель» (там же).

Цілком зрозуміло, чому на доносі консисторії про «витівки» переяславського учителя поетики вмить з'явилася «резолуція» розлюченого єпископа: «Не живяше посреди дома моего творяй гордыню». Очевидним став і фінал ризикованого дебюту відважного експериментатора на невторованім шляху і замуленій ниві: «По сему Скворода выгнан был из училища переяславского не с честью. Сей был первый опыт твердости духа его» (там же).

Про суспільну вагу, істинне новаторство та історико-педагогічне значення першого посібника Сквороди з теорії і методики словесності, про його законне місце в історії методики літератури можемо судити з того міркування, яке висловив ще в 1894 році професор Харківського університету (пізніше — його ректор) Д. І. Багалій у своїй праці «Видання творів Г. С. Сквороди і дослідження про нього», опублікованій у ювілейному 7 томі збірника Харківського історико-філологічного товариства: «...деякі складені ним (Сквородою.— О. М.) посібники для шкіл (підручник поезії та етики) могли б, звичайно, надрукувати своїм коштом ті навчальні заклади, де він працював викладачем — Переяславський і Харківський колегіуми; та в цих шкільних посібниках він виступив таким новатором для свого часу, що через них повинен був назавжди відмовитися від учительського звання» (13; I), офіційного, звичайно.

Документально засвідчені ці факти знайшли своє відображення в художній літературі. В опублікованій 1971 року поемі сучасного українського радянського письменника Федора Малицького «Мудрець із Чорнух» читаємо:

...Спудей вчорашній, мандрівник без втоми,
Студентів віршувати вчить почав,
Для того сам поетику він склав,
Живучи в Переяславі старому.
Та ересь в викладанні чи біду
Відчув церковний пастор і владика,
За ересь ту й гординю ще велику
Звільнив учителя Сквороду.

(З розділу «Дивна флейта», 9; 68).

З праці М. І. Ковалинського «Жизнь Григория Сквороды» довідуємося, що й в усі наступні роки й десятиріччя, мандруючи по країні, працюючи приватним учителем чи то просто навчаючи дитину, Г. С. Скворода завжди звертався до улюбленого слова, до читання і осмислення написаного.

Нема сумніву, що саме в душі свого переяславського посібника Скворода навчав у селі Коврай сина поміщика Стефана Томари, працюючи там домашнім педагогом (1754—1759).

Ф. Малицький у згаданому вже творі «Мудрець із Чорнух» образно малює ці картини:

Гроза пройшла, розтали в небі хмари,
Дощами вмига знов цвіте земля.
В селі Коврай поміщика Томари
Поет навчає сина Василя.
За хліба шмат, маленьку крихту волі
Він учить хлопця, як потрібно жить.
А в вільний час ходив в безмежне поле
І прислухавсь, як всесвіт гомонить.

(З розділу «Дивна флейта», 9; 69).

У Харківському колегіумі до Сквороди викладали словесність «полуученые» шкільні наставники, серед них ченці, під владою яких тоді «святинища наук» перебували. Тупі схоласти, вони захарашували голо-

ви учнів ні до чого не придатним і нікому не потрібним мотлохом, на-в'язували «мненія о вещах странныя» (3, II, 500). Не міг відступити Сковорода від курсу свого «руководства» і під час роботи вчителем поезики у Харківському колегіумі (1759—1766).

Всупереч усім мракобісам Г. С. Сковорода читав учням такі книги і твори, що викликали роздуми і давали привід для розмов і повчань. Від нового свого вчителя школярі чули, як свідчить М. І. Ковалинський, «противное тому», тобто протилежне тому, чому їх вчили раніш, сприймали супротивні положення, «несогласныя с учеными мненія и правила, особливо же до нравоученія и духовных знаній относительныя» (3; II, 500). Зрозуміло, чому інші, підтримувані владою вчителі вороже ставилися до Сковороди, всіляко відвертали від нього учнів, забороняли слухати його, розмовляти й навіть бачитися з ним, «внушали... отвращение» (3; II, 502).

Наперекір такому цькуванню Сковорода продовжував викладати, навчав читати древні й нові книги. Серед найбільш улюблених письменників Сковороди були Плутарх, Цицерон, Горацій та ряд інших. Своім учням він добирав літературу, пройняту гуманістичними ідеями і світлими ідеалами. Для нього «сила, содержание и конец учебного их упражнения была сердце, то есть основание блаженной жизни» (3; II, 502).

На всіх шляхах і перехрестях він залишався вчителем-словесником, «зернини сіяв правди і добра... ніс людям сонце, щоб сліпі прозріли, дзвонив у дзвін на сполох для глухих...» (3 розділу «Життя як пісня», 9; 88).

І всім життям своїм пізнав гірку долю народного вчителя в уярмленій країні:

Любив Сковорода вчителювати,
Талант учителя з природи мав.
Та тричі працю мусив залишати,
Четвертий раз запрошення приймав...
Судом загрожував еретику,
У гніві знявши шум, святий владика:
Сковорода, безбожник той дволикий,
Не катехізіс — ересь ніс бридку.
...Нескорений учитель мусив знов
Лишить, тепер назавше, працю в школі.
Народові, що знемагав в неволі,
Він світло понесе, знання й любов.

(3 розділу «Єретик», 9; 74).

Залишаючись протягом усього життя, в усій многотрудній діяльності, незалежно від служби чи становища, з гнобленим трудовим людом («мой жребий — с голяками»), Г. С. Сковорода завжди мав єдиною своєю зброєю — слово, основним навчальним матеріалом — книгу, головним предметом виховання — поезію, літературу.

Найпершою опорою була йому прогресивна російська культура, російська література, з якою він був добре обізнаний, досконало володіючи російською мовою, як і рідною, українською.

І як практик-учитель поезії, і як теоретик-мислитель, педагог-літератор, Г. С. Сковорода був пристрасним поборником прогресивної ідейності викладання словесних наук у школі, демократичної спрямованості всього навчання, в якому літературі як мистецтву слова надавав особливо великого виховного значення.

* * *

Образ Сковороди — учителя словесності — істотними деталями докреслює «Надгробная надпись», яку склав невдовзі після його смерті найближчий учень М. І. Ковалинський, прилучивши її до закінчених в

лютому 1795 року (в селі Хотетові) мемуарів «Жизнь Григория Сквороды». З напису Скворода постає як живий «ревнитель истины», учитель-читець,—

...И словом, и умом, и жизнью мудрец;
Любитель простоты и от сует свободы,
Без лести друг прямой, доволен всем всегда,
Достиг на верх наук, познавши дух природы,
Достойный для сердец пример, Скворода.

Зі знаменним цим написом воедино зливається та сконденсовано підсумована характеристика, що міститься в заключній частині першої біографії великого поета й педагога, мислителя й громадянина:

«Простота жизни, высота познаний, величайший и долголетний подвиг Сквороды в любомудрии опытным раздирал ризу лицемерия высокоумствующих и обнажал пустоту их. Они, прикрывая зависть свою и наготу сердца листвием сожаления, говорили другим: «Жаль, что Скворода ходит около истинны и не находит ея!» В то время, когда сей увенчиваем уже был знаменами истинны, а они, обвешены знаменами соблазнов, гордо и безстыдно являлись в личине истинны» (3; II, 529—530).

Це їм, лицемірам і фарисеям, гордо кинув у відповідь Скворода своє нескорене: «Мір ловил меня, но не поймал» (3; II, 531), висічене на його надмогильній плиті.

Світ гноблення, тьми й ненависті ловив у згубні свої сіті, та не спіймав мужнього виразника соціального протесту проти кріпосницького ладу.

В. І. Ленін, Комуністична партія повернули народові творчу спадщину Сквороды, яка містить у собі чимало того, що не втратило свого історичного значення і, критично одібране, творчо використане, зберігає свою пізнавально-виховну цінність.

Літературні джерела:

1. В. І. Ленін, Від якої спадщини ми відмовляємося?, Повне зібрання творів, т. 2.
2. В. І. Ленін про літературу. Упор. О. Р. Мазуркевич, К., «Дніпро», 1970.
3. Григорій Скворода, Твори в двох томах, т. I, II, К., Вид-во АН УРСР, 1961.
4. Л. Майков, Сочинения Григория Саввича Сквороды, «Журнал министерства народного просвещения», 1894, № 12.
5. В. Бонч-Бруевич про Сквороду, Лист В. Бонч-Бруевича до А. Ніженець 6 квітня 1955 р. (публікація), «Радянське літературознавство», 1957, № 3.
6. А. Ніженець, На зламі двох світів, Розвідка про Г. С. Сквороду і Харківський колегіум, Х., «Прапор», 1970.
7. О. Р. Мазуркевич, Нариси з історії методики української літератури, К., «Радянська школа», 1961.
8. А. Р. Мазуркевич, Очерки по истории методики украинской литературы, М.—К., Изд-во АПН РСФСР, 1962.
9. Федір Малицький, Цвіт ломикаменя, К., «Радянський письменник», 1971.
10. Павло Тичина, Скворода, К., «Радянський письменник», 1971.
11. Павло Тичина, Твори в шести томах, т. 2, К., Держлітвидав, 1961.
12. Памятники изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденного при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, т. II, К., 1846.
13. Д. И. Багалей, Издания сочинений Г. С. Сквороды и исследования о нем, У кн.: Сочинения Григория Сквороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794—1894), 7-й том сборника Харьковского Историко-филологического общества, Харьков, 1894.
14. П. М. Попов, Життя і творчість Г. С. Сквороды, У кн.: Матеріали до вивчення історії української літератури, т. I, К., «Радянська школа», 1959.
15. П. Г. Тичина, Григорій Скворода, У кн.: Павло Тичина, Твори в шести томах, т. 5, К., Держполітвидав, 1962.
16. Что читать народу?, Критический указатель книг для народного и детского чтения, том. III, М., 1906, стор. 274.